

Бранко Павићевић, Стварање црногорске државе, Издавачко предузеће „Рад“, Београд 1955.

Бранко Павићевић је обрадио у овој својој расправи један период за који не бисмо могли рећи да нема података и да није досад обрађиван релативно више него иједан период црногорске историје. То не значи да је овај период као цјелина обрађиван истински научним методом и да још не треба пронаћи архивске и друге податке ради употпуњавања проучавања овог врло значајног периода у развоју црногорске државе. Бранко Павићевић је покушао да да друштвено-економску анализу овог периода, и, како сам каже, да и „чињеницама из сфере друштвене материјалне производње и разумије се утицајем и других фактора објасни настанак црногорске државе“. Овакво обећање свакако заслужује озбиљну пажњу, па ћемо покушати да видимо да ли је у томе успио.

Расправа Б. Павићевића обухвата, уствари, период од 70 година, тј. од Петра I до 1855 г., до доношења Данилова законика, када је, по његовом мишљењу, завршен процес стварања црногорске државе. Она има, дакле, три дијела: Увод, Доба Петра I и Петра II и период књаза Данила до 1855 г.

У Уводу, на свега 56 страница, аутор износи своје схватање о стању у Црној Гори од XVI до почетка XIX в., расправља „о неким питањима друштвено-економског живота Црне Горе из периода док је она била под турском врховном влашћу и из оног раздобља када у Црној Гори почиње покрет за политичку самосталност и независност“. Он заиста има право кад каже да говори само „о неким питањима друштвено-економског живота Црне Горе“, јер је обрађивао релативно безначајнија питања, а није захватио читав процес развоја у самим племенима и у међуплеменским односима, из чега је једино могао да уочи тај процес. Умјесто да уђе у ту проблематику, он, скоро искључиво по Ђурићеву, распреда досад познате податке, који му нијесу били ни приближно довољни ни као увод у главну тему, акамоли како нам је на првим странама обећао, да још у том периоду сагледа процес и открије у њему самом законе развоја. Поред података који су досад били познати у историској науци, Павићевић је морао проучити живот племена, не да да само „нека схватања о појединим проблемима племенског живота Црногораца“, него да уђе, ако не у „детаљна разматрања постанка црногорских племена“, од чега он бјежи, оно бар у живот племена, у њихове друштвено-економске односе. Он се у почетку дотиче двију концепција о постанку црногорских племена: Цвијић—Ердељановићеве и Јиречекове, а како се даље, од XVI в., развијао живот у братствима и родовима у то не залази, него даје, углавном, опште поставке. То је, уосталом, пракса не само Павићевића, него и других, који проучавају процес стварања црногор-

ске државе. Али не може се, по моме схватању, научно обрадити тај процес, ако се он систематски не прати из живота и развитка племена, што је могућно и из досад познатог историског и етнографског материјала. Кад Павићевић није тако поступио, а стално истиче своје „истински научно“ прилажење питању стварања црногорске државе, умјесто да му се оно види из самог процеса, морало се неизбјежно десити да му расправа остане преоптерећена обиљем реченица без икакве конкретне садржине.

У Уводу је таквих реченица више него у другим дјеловима књиге, из чега је јасно да томе периоду није поклонио озбиљнију пажњу. Између осталог, карактеристичан је његов став кад се дотиче схватања Јована Томића да је Црна Гора постепено потпадала под турску власт, па да су се због тога Црногорци лако привикавали на њу, лакше него становништво у другим оскојеним крајевима. Бранислав Ђурђевић такође Томићево схватање сматра неправилним, па се Павићевић нашао у недоумици које од та два схватања да прими. И не премишљајући дуго, изабрао је најлакше: пресудио је да „по свој прилици и Томић и Ђурђевић претјерују“. Сличан је и у схватању о црногорским племенима. Стално се окреће око Томића и Ђурђевића, код којих је несумњиво могао да нађе доста тачних података и закључака, али Павићевић их не усваја као други, него сасвим оригинално. Он их само констатује, па без икакве анализе наједном иступа као разбијач легенди „о црногорском племенском друштву у коме је тобоже владала хармонија и једнакост“. Тврдња да црногорска племена од XVI в. и даље, у периоду који је код Павићевића обрађен у Уводу, нијесу у друштвено-економском погледу племена каква познајемо прије стварања ранофеудалних држава, тачна је, али не познајем ни историчара ни етнолога који би сматрао друкчије, па је чудно шта је Павићевић хтио овом тврдњом. Можда је хтио то да истакне да у црногорским племенима није владала хармонија и једнакост. Неоспорно је да је у племенском друштву било имовинских разлика и унутрашњих борби на класној основи, али Павићевић претјерује кад тврди да је племенско друштво већ било класно издиференцирано још у XVI вијеку. По његовом схватању црногорска привреда није била у том периоду ни „ратничка“, ни као привреда „сељака—сточара“, него у суштини феудална привреда, у којој су улогу феудалаца играли претставници турске власти, док је „раја“ била феудално зависно становништво. По нашем схватању ту Павићевић нема право исто као ни они од којих је усвојио такво схватање. Прије свега ни он ни његови узорни нијесу нимало одређени на који се дио Црне Горе односи таква тврдња, јер ваљда мора признати да у свим крајевима Црне Горе нијесу били истовјетни односи. Усто, црногорска привреда имала је несумњиво и елемената „ратничке“ привреде и привреде „сељака—сточара“. Црногорске сељачке бар од онда када је Црна Гора постала филируициска област, не

можемо назвати рајом, јер су они били слободни, спахијама непотчињени сељаци. То је Павићевићу несумњиво познато, јер је то и Ђурђев констатовао, на кога се Павићевић скоро искључиво позива за сваку поставку у овој расправи, кад је ријеч о овом периоду. Што се устручава да то јасно констатује, можда је разлог у томе што је хтио направити компромис са неким у Комисији пред којом је бранио ову своју дисертацију, или што није хтио да ризикује да га неко прогласи присталицом „романтичарске“ школе, ако би тврдио да су се црногорски сељаци, по свом односу према турском феудализму, ма у чему разликовали од раје, спахијама потчињених сељака.

У својим закључцима Павићевић није досљедан и јасно одређен, што се види и из Увода и из других глава књиге. Одмах иза тврдње да је црногорска привреда у суштини феудална привреда, и не мислећи можда да се заплео, он истиче да „привреда на којој почива племенски поредак таква је да даје само онолико средстава за живот колико је потребно за одржавање голог живота припадника племена“. Дакле, привредни развитак на коме је почивао племенски поредак био је крајње неразвијен. То је тачно. Али да ли онда можемо тврдити да је црногорска привреда у XVI и XVII вијеку била у суштини феудална привреда, бар у оним црногорским крајевима гдје је био племенски поредак. Павићевић и сам види да му такав закључак није умјестан, па покушава да га у наредним реченицама исправи. Али „исправљајући“ га он је још више замрсио читаву ствар, и то у првом реду због тога што хоће пошто-пото да исконструира једну теорију коју не може поткријепити никаквим доказима. Он наставља: „Елемената те и такве привреде било је још увијек у Црној Гори XVI и XVII вијека, али у цјелини гледано та привреда, која чини основу племенског поретка претстављала је прошлост за Црну Гору“. Бранко Павићевић, дакле, сматра да је у Црној Гори до XVI вијека био племенски поредак, а већ од XVI вијека и даље, тај поредак је уствари прошлост, па према томе у XVI вијеку привреда више није на племенској основи. Она отада, ваљда, постаје феудална привреда. Али на основи којих података Павићевић тврди тако? Он их овдје није изнио, него хоће да му вјерујемо на голу ријеч. Кад би та његова констатација била тачна, онда бисмо морали да се запитамо: када је племенски поредак од XVI вијека и даље већ претстављао прошлост, зашто онда, под већ утврђеним условима широке аутономије коју је уживала Црна Гора, да немамо и одговарајућу надградњу за разлику од оне која је карактеристична за племенски поредак. Да су још тада постали доминантни такви односи, онда би нужним унутрашњим развитаком дошло много прије до стварања државне организације, него што је уствари дошло. Због чега је Павићевићу била потребна таква „анализа“? Ваљда због тога, како нам се наговјештава у наредним реченицама, што је запазио да се у црногор-

ској привреди у XVI вијеку већ опажају елементи робно-новчане привреде, који су, како и сâм Павићевић констатује, морали разбијати племенску организацију. Али, Павићевић, наглашава да су робно-новчани односи који су се тада развијали били још у „рудиментарном облику“. Да ли су ти односи, који су још били у рудиментарном облику, имали толико снаге да разбију племенску организацију и да тако брзо дјелују да се у племенима изврши имовинска издиференцираност? Несумњиво је да нијесу могли. Многобројни подаци нам то доказују. Имамо доказа да су неки главари (и не само они) трговали, али је тешко прихватити да је трговина тако брзо могла да разори племенски живот, поготову што је она још била врло неразвијена. Због тога је Павићевићева тврдња да је робно-новчана привреда, тако неразвијена, тек у рудиментарном облику, успјела да разбије племенску организацију у том периоду, неодржива и овдје је постављена више као шаблон, него као тврдња заснована на чињеницама. Робно-новчана привреда, ако о њој као појави можемо уопште говорити за тај период, тек је била почела да дјелује, па је још рано и мислити о томе да је могла тако брзо да разбије локалну изолованост, поготову због тога што је племенска изолованост и сама кочила и јако успоравала развитак робно-новчаних односа. У томе периоду таква тенденција није се још манифестовала као закон, јер да се манифестовала, црногорско друштво развијало би се много брже, па би се брже појавили и елементи државне организације. Преносити законе друштвеног развитка, који се у развоју врше и у разним срединама различито манифестују, на услове црногорског друштва у том периоду, може само онај ко мисли по шаблону, а не брине се да у том друштву открије законитост развитка и да види како се она у специфичним условима манифестује.

Павићевић се правда да не располаже „деталјним подацима о привредним приликама и привредном положају Црне Горе“, него да има само неколико података, на основи којих може да изнесе „у главним цртама неке њене основне карактеристике“ (стр. 20). Но и поред тога што нема довољно података (у даљим наводима он каже да их има врло мало), он даје са пуном сигурношћу одређене дефиниције о економским приликама у Црној Гори. Али прегршт података не допушта му да тако поступа. Ту су се његова добра воља и жеља да открије и проучи законе друштвеног развитка у ондашњој Црној Гори разбиле при покушају да конкретну стварност утисне у безживотне формулације. Он заиста „у главним цртама“ даје основне карактеристике привредних прилика Црне Горе, али не знам зашто даје одређене и сигурне поставке само на основи једне прегршти података. Подаци о привредним приликама и привредном положају Црне Горе налазе се у овој његовој расправи свега на странама 21—25, и то је све. Заиста прегршт. На тим странама он конста-

тује да је сточарство било основна привредна грана, да земљорадња није била развијена у овим крајевима „због природе терена“, мало говори о рибарству, а искључиво на основи которских судско-нотарских књига говори о неким трговачким везама Црногораца и Котора. На основи свега овога, заиста малог и недовољног броја података, Павићевић нема право да закључи да су новац и ситна робна производња у Црној Гори „почели не само да замјењују натуралну привреду, већ да постепено постају једна од битних карактеристика економске структуре црногорског друштва означеног доба.“ Нема право бар за XVI и XVII вијек, него тек за XVIII вијек. Јер, оно што се уствари почело запажати тек у првој половини XVIII вијека не можемо онако одока преносити на XVI и XVII вијек. Због тога је оригинално, то морам да признам, тврдити да је трговина „макар и онако неразвијена“ успјела да у XVI и XVII вијеку разбије племенску изолованост. Трговина заиста има тенденцију да повезује и спаја родове и племена у веће друштвене заједнице, али тада таква заједница није створена, јер да је била створена, настали би и услови стварања државне организације. Павићевић би отада могао да прати стварање црногорске државе, а не би овај период, укључујући чак и XVIII вијек, узео као увод. То се код њега истиче толико упадљивије што је у Уводу на 11 мјеста понављао, на овај или онај начин, једну исту мисао, једну констатацију, која је тачна, али је досљедно нигдје није примјењивао, наиме, да процес уједињавања црногорских племена у борби против турске власти треба објашњавати у првом реду анализом друштвено-економске основе црногорског друштва. Он тако стварно, дакле, није поступао, а и гдје је покушао, заплитао се толико да се не зна шта је уистини хтио.

У Уводу своје расправе Павићевић се донекле трудио да прати процес развика Црне Горе за та три вијека, како би био што увјерљивији када је требало да нас упозна са процесом стварања црногорске државе. Али он се није потрудио да нађе податке помоћу којих би то постигао. Он унапријед постави тезу, па тек онда одабира оно што би могло да се како-тако сложи са његовом концепцијом датом априори. Пошто је требало пратити друштвено-економски живот у родовима и братствима, упознати се са племенима (не толико и не у првом реду са њиховим постанком, мада ни то не би било безначајно, колико са њиховим развиком и односима, који су се у њима стварали у XVI, XVII и XVIII вијеку), он се служи најлакшом методом: једноставно прогласи да су племена тада већ постала прошлост, дакле да су разбијена, па онда ниже даље што му је потребно за своју основну тезу. Није ми познато да је неки историчар досад тако поступао, па због тога мислим да је овакав његов став потпуно оригиналан. На томе почива и његова теза да је Црна Гора у XVI и XVII вијеку била једна политичка цјелина, јер друкчије није

могао поступити кад је разбио племена прије него што су и стварно била разбијена унутрашњим развитком.

Цетињска митрополија и „Јединокупни сабор“, црногорски збор, несумњиво су у XVI и XVII вијеку имали политички значај као чиниоци који су претстављали израз заједничких интереса свих племена, али неупоредиво мање за ова два вијека него у XVIII вијеку, када је процес међуплеменског јединства био јаче изражен. Због тога мислим да је Павићевић погријешно што и XVIII вијек није проучавао као период у коме се видно изражавају тенденције ка стварању државне власти, дакле, да је од почетка XVIII вијека пратио процес стварања црногорске државе, умјесто што га је утрпао у Увод, због чега му је читав тај период од XVI до XVIII вијека закључно, испао врло конфузан. Код њега се не уочава шта је битно у процесу међуплеменског сједињавања у току XVI и XVII вијека, а шта у XVIII вијеку, него даје исте формулације за читав тај период. Разумљиво је онда што је потпуно нејасан и неодређен кад пише о Цетињској митрополији и о „Јединокупном сабору“ и што не зна да оцијени њихову улогу у различитим условима за та три вијека. Цетињска митрополија је била феудална организација, али ни Павићевић ни његови узорци не могу да објасне како је она постала руководилац борбе против Турака. Он у то питање не само што не улази, него се љути на све који га постављају. Требало би да му се вјерује на ријеч. Цетињска митрополија је феудална организација, па мада „није имала великих непосредних обавеза према Турцима“, она је постала „једнога дана“ (а када? — Ј.) не само противник турске феудалне власти, него и руководилац борбе против Турака. То је једини његов одговор на то питање (он уопште то не сматра никаквим питањем, па га ставља под наводнике) онима који би жељели одређенији одговор. Код њега је, уосталом, све постављено на једноставан начин. Цетињска митрополија као феудална организација и главари као феудалци, од ослонца турске феудалне власти постају „једнога дана“ чим је та иста власт почела да угрожава њихове позиције, организатори борбе против Турака, а Цетињска митрополија чак постаје и њен руководилац. Нигдје анализе стања и односа. Истина, и да је детаљније обрадио то питање, опет би искрсло друго и наметнуло се неодољивом снагом. Да ли је разјашњено све у вези са руководећом улогом Цетињске митрополије самим тим што се осјетила угроженом у својим позицијама као феудална организација у односу на турску власт? Мислим да није. То је само дјелимично тачно и не даје нам довољно свјетлости у рјешавању проблема. Уосталом, улога Цетињске митрополије није била стално иста у свим фазама развитка од XVI до краја XVIII вијека. Довођење подгоричких чауша на Цетиње у познатом спору манастира са Хумцима не доказује нам да је Цетињска митрополија била угрожена од турске феудалне власти, бар не до друге половине XVII вије-

ка, него од својих сељака, који су давали отпор и спахиској и манастирској феудалној експлоатацији. Због тога носиоце и организаторе отпора не можемо тражити међу припадницима феудалне класе, него у редовима трговаца и сељаштва, дакле, у редовима оних преко којих су се постепено развијали робно-новчани односи. Подаци из которског архива о трговини Боке са Црном Гором увјеравају нас у то, а између осталог и један податак, који употребљава и сâм Павићевић, али из њега не извлачи закључак који би морао. Црногорски збор, одржан уочи турског напада на Црну Гору 1613 г., одлучио је да Турцима плати харач, али „сиротиња“ се успротивила томе и није га хтјела дати. Према томе, друштвено-економски односи изграђивани у Црној Гори у дугом и врло спором развитку трговине и ситне робне производње, у току XVI и XVII вијека, омогућили су, уз друге објективне услове и чиниоце, да сељаштво постане главни чинилац у процесу ослободилачке борбе против Турака. Цетињска митрополија „једног дана“, преконоћ, измијенила своју улогу, него ју је измјењивала у дугом временском раздобљу, при чему су дјеловали и други чиниоци (вјерски, етнички, стара традиција о некадашњој држави и др.), а не искључиво интереси, који су проистицали из феудалних односа. То је, дакле, био дуг процес, у коме се запажа све значајнија улога трговаца, који су се уздизали као главари, а постепено и као организатори борбе против турске феудалне власти. Заиста, немамо довољно података за XVII вијек, али то не смета Павићевићу, мада се жали да их нема, да даје заокругљене „закључке“ и да олако констатује да је „сувишно улазити у детаљну анализу свих оних догађаја, који су претстављали моменте отпора против турске власти“. Он није у праву кад нас увјерава да је сувишно улазити у анализу тадашњег стања и односа, него је требало да призна да нема довољно података за детаљнију анализу. Морао је да свестраније проучи материјал и да доноси закључке на основи података којима је располагао. За овај период било му је у толико потребније што је он врло значајан између осталог и по томе што су се баш тада извршиле припреме за одлучну и организовану борбу уочи Морејског рата, у коме су Црногорци, као млетачки савезници, збацили дотадашњу, макар и номиналну, турску власт. Самом голем тврдњом да је у вези с тим „једно јасно“, наиме, да је „тај устанак био припремљен“, дакле, условљен претходним збивањима, иако у суштини тачном, не доказује се ништа, јер није успио да нам то и подацима докаже.

Павићевић и сувише придаје значај поједином правном акту и мисли да од сваког од њих настаје ново поглавље црногорске историје. Он ту несумњиво много претјерује. Суд владике Данила, установљен 1713 г. (он наводи 1813 годину, али то је несумњиво коректорска грешка, којих, нажалост,

има много, па се због њих неке реченице не могу схватити), за њега је „први догађај од великог историског значаја за развитац Црне Горе и за успјешну борбу против Турака...“, а не упознаје нас са дотадашњим развитаком, који је условио оформљавање тог суда. Овако постављен и поменут изнебуха, изгледало би да је настао као израз искључиве активности владике Данила. Разумљиво је да је тај суд својим постојањем и каквом-таквом активношћу убрзавао развитац, као што је и он био резултат једног дугог процеса развитака. Ово не бих ни спомињао да Павићевић скоро о свакој установи, која је у том периоду стварана, нема слично мишљење: о суду владике Василија, Шћепана Малог, Законнику Петра I, а надасве о Законнику књаза Данила, којим је, по његовом схватању, стављен и посљедњи камен у зграду црногорске државе.

Црногорски „Јединокупни сабор“ несумњиво је био врло значајан чинилац у међусобном повезивању и приближавању племена, али не знам на основи чега Павићевић тврди да „Јединокупни сабор“ није рјешавао судска питања (стр. 44). Било би потребно да знамо на који период он мисли кад овако тврди. Ако мисли да је он такав био стално, онда не разумије ни значај ни карактер „Јединокупног сабора“. „Јединокупни сабор“ имао је, углавном, двије етапе у свом развитаку, прву, отприлике до половине XVII вијека и другу, када се он постепено претвара у главарску скупштину. „Јединокупни сабор“ рјешавао је међуплеменске спорове, дакле, чисто судске ствари, а поједини главари свађе у својим племенима. Судови стварани у току XVIII вијека, од суда владике Данила до судова владике Василија и Шћепана Малог, били су у ствари саставни дио „Јединокупног сабора“, неко привремено тијело у размаку одржавања скупштине, а никако посебне институције, како Павићевић мисли. Тадашњи судови нијесу још били ново квалитетно стање у односу на скупштину, а с обзиром на врло неразвијене друштвено-економске односе, па због тога и на споро међуплеменско повезивање, они то неће постати ни знатно касније. Због тога је сувише рано тврдити да је „Јединокупни сабор“ у овом периоду постао конзервативна установа и да је претстављао кочницу развитака, како мисли Павићевић.

По Павићевићевом схватању владика Сава је и „нереалан политичар“ и човјек „без имало политичког смисла“. На страну то што су у овом случају оба ова израза врло непрецизни и што у овој расправи овакве врсте не значе много, не бисмо се са њим могли сложити да владика Сава није био личност од извјесног утицаја на живот племена, мада је у основи тачно да је он „борбу народа Црне Горе често гледао кроз призму имовинских интереса Цетињске митрополије“.

На крају Увода Павићевић нас увјерава да подаци који су изнесени у овој књизи показују „да су црногорска племена фор-

ма друштвеног живота *sui generis*." Али изнесени подаци нијесу нам то показали. Прије свега, он нам није дао ни да осјетимо живот и развитак племена, па да из анализе њиховог живота и развитка видимо како се развијао процес стварања црногорске државе. Осим тога, он није ријешио питање суштине односа црногорских племена према турској феудалној власти, карактер и улогу Цетињске митрополије и црногорског збора, једном ријечју, није успио да уђе у суштину црногорског друштва од XVI до краја XVIII вијека.

У наредним двијема главама Павићевић обрађује период Петра I, Петра II и књаза Данила до 1855 г. Већ смо изнијели своје мишљење да би било правилније да је и читав XVIII вијек проучавао као једну цјелину са овим периодом. Без обзира што наводи и разлоге за такву дилубу, није нас увјерио да је било нужно постављати оквире које је поставио. Његово стереотипно: „Супротно неким досадашњим схватањима тај период чини јединствену епоху у развоју црногорског друштва. . .“, уствари је тражење неког „оригиналног пута“ којим се није могло поћи даље него што је пошао. А и још једно питање: по чему је, рецимо, период Петра II сроднији, ближи, периоду Петра I, него књаза Данила? По нашем схватању, период Петра II и књаза Данила неодвојива су цјелина и дијелити је изгледа нам као да намјерно прекидамо један процес, чије су тенденције развитка веома сличне. Али, „неправилно је постављати границе у друштвеном развоју“, прекида нас Павићевић, па, мада се ни он тога не држи, немам право да их постављам, макар оне биле и обичне „међе“ ради прецизније периодизације.

Мада унапријед истиче да у објашњавању стварања државне власти у Црној Гори треба полазити од анализе и спољних и унутрашњих чинилаца, а не само од једних, Павићевић у читавом овом свом раду стварно даје предност спољним факторима, али ни њих не анализира правилно. Руској помоћи Црној Гори он придаје одвише велики значај. Морам да истакнем да је и писац ових редова слично мислио, али проучавајући отада велики број докумената о руско-црногорским односима од почетка XVIII до краја XIX вијека, увјерио се да руска помоћ Црној Гори није била у свакој ситуацији конструктивна. Приврженост и љубав Црногораца према Русији нијесу се развиле у XVIII и првој половини XIX вијека, него касније, за вријеме књаза Николе. Догађаји у Црној Гори у вези са Шћепаном Малим, Петром I, Петром II и књазом Данилом, увјеравају нас у то. Павићевић се ухватио за Вукотића и Вучићевића, руске изасланике, који су дошли у Црну Гору тобоже да помогну у организовању власти и преко њих оцјењује конструктивност руске помоћи Црној Гори. У вези с тим полемиче са мном у овој својој расправи. Треба да видимо да ли је у праву.

Руским изасланицима Вукотићу и Вучићевићу Павићевић придаје сувише велики значај. Прогласио их је људима од пресудног утицаја и угледа и сматра их ванредно значајним за изграђивање државне власти у Црној Гори. Овакав Павићевићев став у суштини је механицистички. Из његовог излагања изгледа као да у Црној Гори није било снага које су могле да изграђују власт. Разумљиво, он ту није у праву. Активност Вукотића и Вучићевића сводила се, у највећој мјери, на рад против Његоша и на стварање унутрашњих сукоба, који су успоравали развитак државне власти у Црној Гори. Павићевић није навео ниједан податак који би макар у чему поткријепио његову тезу. Једноставно, требало му је, ради лакшег освјетљавања тога периода, да их види у улози коју је сам желио да имају у тој ситуацији. Њихов „каснији сукоб са Његошем“ и њихов „неминовни (а зашто неминовни? — Ј.) пораз у том сукобу“ за Павићевића не значе ништа. За њега је то обична ствар. Појавили су се, дакле, метеори над „анархичном“ Црном Гором, обасули су је свјетлошћу да би Црногорци видјели свој пут изградње државне власти, па су нестали без трага, претрпјевши „неминовни пораз“.

Одавно ме је интересовало да пронађем што више података о Вукотићу и Вучићевићу, да упознам њихову активност у Црној Гори, да видим њихову улогу и значај у процесу изграђивања државне власти, али ме ништа није могло навести на суд и закључак, који о њима даје Павићевић. Напротив, сви досад познати подаци говоре да су Вукотић и Вучићевић више авантуристи и интриганти, него конструктивни радници у процесу оформљавања државне власти у Црној Гори. Због тога су у крајњој линији и претрпјели „неминовни пораз“ у сукобу са Његошем и оним главарским слојем, који је одлучно радио на томе да се оформи државна власт. Уосталом, то и Павићевић индиректно признаје, али код њега, најжалост, подаци и закључци нијесу повезани. Он спомиње скупштину на Цетињу 1830 г. одржану послије смрти Петра I, на којој су изабрана из сваке нахије по два главара, који су сачињавали Централно правитељство. Организован је и један оружани одред, као орган Правитељства. Дакле, то је урађено прије доласка Вукотића и Вучићевића. Али, Павићевић томе не поклања пажњу, него, заведен извјештајем аустриског службеника Мартелинија, пише да, иако је створено Правитељство, Црногорци очекују неку личност, која треба да заведе власт у Црној Гори, тј. очекују Вукотића и Вучићевића. Кад су дошли у Црну Гору, заиста су радили на организовању Сената, али су убрзо дошли у сукоб са Његошем, јер су хтјели да се наметну као власт. Не раде чак досљедно ни у складу са руском политиком у Црној Гори. Придобивају за себе извјестан број главара, највише црмничких и брђанских, и дотада нерасположених према Његошу, дајући им инструкције, које су биле деструктивне у односу на учвршћење централне власти. Повла-

ђивали су локалистичким тенденцијама и потстицали их, које су на том степену развигка Црне Горе биле реакционарне. Дакле, стварали су посебну политичку струју, да је тако назовемо, иако се Павићевић љути што је тако називам. Али, колико је Павићевић необјективан и колико не зна прави смисао својих формулација, види се и из ове поставке: „Гувернадур Радоњић се заносио илузијом да ће се уз помоћ својих присталица и своје имућне породице дочепати државне власти и државних великодостојанстава (sic!) *исто као што су се сличном илузијом заносили и руски изасланици Вукотић и Вучићевић*“ (стр. 210. Подвукао сам ја — Ј.) Дакле, ево и Павићевић признаје на крају „сличне намјере“ Вукотића и Вучићевића, а довољно је јасно у чему је суштина политике гувернадуре Радоњића. Несумњиво да је гувернадурство било политичка струја, а као што смо видјели и Вукотић и Вучићевић заносили су се „илузијом“ и „сличним намјерама“ да приграбе власт у Црној Гори, дакле, претстављали су политичку струју, што и Павићевић признаје, иако тешка срца.

Нарочито је интересантно како Павићевић оцјењује гувернадурство и уопште како поставља разлику између владичанства и гувернадурства. Он на првом мјесту даје „савјет“ да се установа гувернадурства „не може потцјењивати, како то чине једни, нити прецјењивати, како то чине други писци и историчари“ (стр. 101). Шта онда да чинимо? Он нас сâм упућује: „Гувернадурство је, и поред својих политичких оријентација према Западу (Млечима и касније Аустрији) — и не само оријентација, јер је гувернадурство строго узевши, често играло улогу политичког пункта западних сила у Црној Гори, које су се отимале са Русијом око престижа у овој малој али у оно вријеме значајној земљи — одиграло крупну улогу у стварању црногорске државе“ (стр. 101). У наредном пасусу опет понавља ту исту мисао, али је ни ту ничим не образлаже и поред тога што, како сâм истиче, о гувернадурству постоји „огромна архивска грађа“. На крају закључује „чињеницом“ да је „гувернадурство као струја у господарећем слоју црногорских главара било исто тако заинтересовано за стварање државне организације у Црној Гори, као што су биле заинтересоване и цетињске владике, и то можда (sic!) све до 1803 г.“ (стр. 107). Бити, дакле, политички оријентисан према Западу и служити као политички „пункт“ западних сила у Црној Гори, тј. радити стално за туђе интересе, а истовремено одиграти крупну улогу у стварању црногорске државе — тако нешто не могу да схватим. Ова „чињеница“ слична је као јаје јајету другој једној „чињеници“, коју је дао ту скоро један научни радник, да је протурска струја Маркише Пламенца и Тодора Мушикина Божовића била демократски покрет против аутократске Његошеве власти. Али, када је гувернадурство одиграло крупну улогу у стварању црногорске

државе? Павићевић нам одговара у истој реченици „... можда све до 1803 г.“ Гувернадурство је, према томе, одиграло ту улогу у периоду, који је Павићевић обрадио у Уводу, тј. онда када, и по самом Павићевићу, није било црногорске државе, него су се тада тек припремали услови стварања државе. Због тога ми изгледа да он није правилно схватио улогу гувернадурства, оцијенио га је одока, мада и сâм признаје да о гувернадурству постоји „доста обимна грађа“.

Код Павићевића се јасно запажа, когод је пажљиво прочитао ову његову расправу, извјесна, ничим образложена, сентименталност према свакој струји или појединцу, који су, у овој или оној форми, били опозиционо усмјерени према владичанству као установи или према његовим претставницима, конкретно према Његошу, а касније и према књазу Данилу. То истичем као занимљиву појаву, која се не запажа само код Павићевића, него и код још извјесног броја црногорских научних радника. Из разговора са једним од њих дознао сам да је главни разлог у томе што се боји да га неко не назове зеленашем (у политичком смислу) ако ма шта „добро“ напише о неком из породице Петровић Његош. Не мислим и не тврдим да је то разлог и код Павићевића, али се заиста код њега запажа таква сентименталност. Разумљиво, такви „обзитри“ и бојазан од „бјелаштва“ и „зеленаштва“ немају никакве везе са науком, јер смо данас у могућности да и о тим политичким странкама у Црној Гори, из 1918 г., објективно и научно расправљамо.

Гувернадурство као установа сукобљавало се са владичанством, не по степену државотворности, него из личних разлога престижа и борбе за власт. Владичанство је, конкретно Петар I и Петар II, а да за сада не помињемо његове раније претставнике, било неупоредиво вјернији израз оних снага које су црногорско друштво водиле напријед у правцу изграђивања и оформљавања државе, него гувернадурство и због тога је владичанство побиједило, а гувернадурство претрпјело „неминовни пораз“ у сукобу са њим.

Исту сентименталност Павићевић испољава и према струјама и појединцима, који су се борили против апсолутистичке власти књаза Данила. Улогу Пера Томова, Ђорђа Петровића, сердара Мила Мартиновића, Стевана Перовића Цуце, породице Бошковића, побуне у Бјелопавлићима, Пиперима, Кучима и Црмници, он тумачи на „оригиналан“ начин. „Ове људе (мисли на Пера Томова и друге опозиционере против књаза Данила) и њихову политичку активност никако не можемо означити (sic!) као носиоце отпора племена стварању државне власти“ — пише Павићевић — „јер они то уистину нијесу били. Они су својом знатном и значајном активношћу у доба Његошево помагали и убрзавали процес стварања државне организације у Црној Гори“ (стр. 301). Послије ове голе тврдње, он даје ово образложење: „И циљ

ових кратких објашњења био је да покажемо колико су истори-ски некритична и неконкретна тврђења која своде политичку по-јаву црногорске емиграције и политичку активност те емиграције у доба књаза Данила само на просту издају земље, потстакнути овом или оном побудом, или како се често сматра неком спољно-политичком шпијунском интригом, а сурови поступак књаза Да-нила према емиграцији касан и историски оправдан“ (стр. 301—302). Дакле, пошто се ова емиграција одликовала „својом знатном и значајном активношћу у доба Његошево“ и помагала и убрзавала процес стварања државне организације, она је „морала“ таквом бити и у доба књаза Данила, иако нијесу у једном и другом пери-оду услови били исти. Али, без обзира на то, Павићевић тако тврди у овим прилично конфузним реченицама. Ту он заиста није у праву. Перс Томов и сви некада утицајни главари који су одбјегли нијесу доприносили изграђивању државне власти, не-го су објективно својом активношћу успоравали њен развитак. Борили су се против књаза Данила као претставника и носиоца, у ондашњим условима и на ондашњем степену развитка, про-гресивних друштвених тенденција за стварањем централистичке и апсолутистичке власти, која није могла бити друкчија у односу на племенски сепаратизам. Не мислим да су Павићевићу непо-зната извјесна писма Пера Томова и Стевана Цуце појединим пле-менским главарима у Црмници, Бјелопавлићима и Пиперима, у којима се они потстичу на давање отпора „Зеку малом и папреном“. Без обзира шта су мислили и како су радили некад, у доба Његошево, они су таквом активношћу објективно оживљавали племенски изолационизам у доба књаза Данила, када је процес стварања државе улазио у завршну фазу. Без везе с тим нијесу ни побуне у Пиперима, Кучима и Бјелопавлићима. Тешко је поле-мисати са Павићевићем по овом питању, јер он, нажалост, нема ту ни јасног ни одређеног става и мишљења, него је једно засту-пао у „приказу“ на моју студију о Марку Миљанову (у „Новој мисли“, бр. 10, 1953), а сасвим друго, у „мало исправљеном изда-њу“ у овој својој дисертацији. Због тога се нећемо дуже задржа-вати на овом питању. Желимо само да укажемо на извјесне мо-менте. Павићевић „данас из оволике временске перспективе“ по-сматра „извјесне случајеве државних интервенција на поједине побуне против државне власти у доба књаза Данила“, па пресу-ђује и књазу Данилу и побуњеним племенима на начин којим не могу бити задовољне ни једна ни друга страна, а ни историогра-фија. Ево како он закључује: „Неке од тих побуна биле су не-посредно изазване књажевим апсолутизмом и још многим другим факторима, али су све оне у крајњој линији биле резултат реак-ције на друштвено-економску тенденцију уништења релативне самосталности и самоуправности црногорских племена“ (стр. 391). Да видимо шта он овим хоће. „Неке од тих побуна“ (а које „не-ке“?) изазвао је сам књаз, али одмах умјеће оно најлакше: да су

осим личне књажеве кривице утицали и „многи други фактори“ на „неке од тих побуна“ племенских. У другом дијелу реченице више не говори о неким од тих побуна, него наводи да су „све оне (мисли на побуне) у крајњој линији резултат реакције на друштвено-економску тенденцију уништења релативне самосталности и самоуправности црногорских племена“. Павићевић је, међутим, био нешто „одређенији“ када је о томе писао у „Новој мисли“. Тамо је донекле опраштао књазу Данилу због оваквог поступка према Бјелопавлићима и Пиперима, али не и према Кучима. Куче је, по Павићевићу, у доба књаза Данила било немогуће присајединити Црној Гори, „јер економске и политичке прилике за такво присаједињење још нијесу биле сазреле, па према томе, ове мјере књаза Данила, гледане са наведеног аспекта (а са којег наведеног аспекта?) нијесу биле друштвено-економски оправдане“ („Нова мисао“, 10, 1953, 666). И овдје је Павићевић остао на голим тврдњама и историски неконкретним формулацијама. Ако су били у питању турски пазари и зависност Куча од подгоричког и скадарског пазара, Бјелопавлићи и Пипери нијесу били у бољем положају. Кучи, Пипери и Братоножићи имали су још у Његошево доба пазар на Смоковцу, који помиње у једном свом писму војвода Илија Пилетић (6. VIII. 1837), на који су долазили понекад и трговци из удаљенијих крајева, па када су Турци Црногорцима затварали своје пазаре, пазари на Пренџиној Главници, Ријеци Црнојевића и Смоковцу служили су Брђанима као излаз у таквој ситуацији. Због тога се не може рећи да су овакве мјере књаза Данила биле друштвено-економски неоправдане. Многобројни подаци из тог периода доказују да су Кучи масовно били за присаједињење свога племена Црној Гори. Било би интересно да се зна шта Павићевић подразумева под друштвено-економском неоправданомшћу драстичних мјера књаза Данила према Кучима. Из његовог излагања, чини нам се, излази да он под тим подразумева само економску изолованост Куча од Црне Горе и немогућност њихова опстанка без турских пазара у Подгорици и Скадру. Ми не превиђамо ни тај разлог међу узроцима колебања кучких главара, али сводити све на то, а не узимати у обзир и друге чиниоце, који су утицали на непоколебљиву упорност књаза Данила и централне државне власти да присаједине и Куче Црној Гори, није никакав доказ Павићевићевог научног прилажења читавом питању. Напротив, сматрамо да ни ово питање није схватио, акамоли да га је ма у чему освијетлио. Читава његова концепција састоји се, у суштини, у овоме: мјере књаза Данила према Кучима у току двије похаре биле су друштвено-економски неоправдане, али „политички и државствотворачки ефекат обије похаре био је, заиста, велики“ (стр. 402). Потпуно је јасно да Павићевић оваквом констатацијом није ништа конкретно поставио, него напротив, замрсио је питање у тој мјери да је његово схватање и логички неодрживо.

У својој расправи о Марку Миљанову изнио сам да је књаз Данило упорно радио да на рачун старих главарских кућа ствара нове, из истог или из неког другог братства, које би биле одговорне њему, умјесто племену. Као потврду за то имам велики број података од којих је извјестан број био познат, како видим, и Павићевићу. Али, пошто је остао досљедан у читавој овој расправи да не доноси јасан закључак, он на једном мјесту полемише са мном, а на другом тврди оно исто што сам и ја тврдио. Немамо могућности да на овом мјесту наводимо разлоге разглаваивања старих главарских кућа, али је чињеница да је такав процес убрзавао и књаз Данило, коме су били потребни у племенима државни службеници, а не племенски претставници. Чињеница је такође да од четрдесетих година XIX вијека па до рата 1876 г., дакле, у вријеме од око 30 година, ни једна трећина старих главарских кућа није задржала главарство, него су у том периоду ницале нове главарске куће као сигурни ослонац аутократске власти у свим племенима. Не сумњам да Павићевић није могао да то уочи, али не могу да схватим његову праксу да на једном мјесту побија нешто што прихвата на наредним страницама. Говорећи о књажевом апсолутизму и стези његове власти, Павићевић наводи да је „књаз Данило морао да руши сваку, па и привидну аутономију племена“, па закључује: „Тај процес борбе против самосталности племена, који је водио књаз Данило, бацио је на друштвено дно и неке угледне локалне старјешине из доба Његошева, исто као што је био случај са оним у Пиперима 1852 године. Нарочито се то у пуној мјери односи на неколико угледнијих првака из породице Бошковића“ (стр. 395). Такво спуштање на „друштвено дно“ старих главарских кућа, које су давале отпор централној власти, било је, дакле, у сваком племену, јер су то изискивали интереси учвршћивања те власти. Тај главарски отпор јачању централизма Павићевић назива „протурском струјом“, па чак у томе он види и „протурски покрет“ у Црној Гори. На страну то што он овим противрјечи самом себи у претходном излагању, али не знам у каквим и којим догађајима је запазио појаву „протурског покрета“ у Црној Гори у овом периоду. Протурских покрета заиста није било, а протурских струја и појединаца, који су помоћу Турака покушавали да ојачају свој отпор централној државној власти, несумњиво је било, а то је баш оно што Павићевић у полемици са мном није хтио да призна.

Истакнуто је већ у досадашњем излагању да Павићевић свакој институцији и правном акту придаје тако велики значај да по њима дијели епохе у развоју црногорске историје. Он чак и судове формиране у току XVIII вијека, од владике Данила до владике Петра I, сматра актима од изванредно великог значаја. Не оспоравам њихов значај и улогу у процесу изграђивања државне власти, али их свакако треба гледати у оквирима друштвено-економских односа у којима су настали. Његова претје-

ривања нарочито су уочљива када прелази на период Петра I и даље. Законик Петра I претставља, по његовом схватању, „нову епоху“ у развоју Црне Горе. Али, нажалост, он ни о њему нема неки чврст суд, из кога бисмо видјели како се примјењивао. Почине као обично оним стереотипним да постоји у историографији „неправилно и мистификаторско гледиште“ на начин управе Петра I. На једном мјесту Павићевић тврди да се по Законнику Петра I судило и да се он стално примјењивао, а убрзо затим, на другом мјесту, каже да се примјени овог Законика давао отпор од стране племенских главара. Једном ријечју, он ни сам није начисто на чему да остане. Несумњиво да је то због тога што се није постарао да пронађе више података, који би му омогућили да доноси сигурније судове. Без података он је неизбјежно упадао у историске неконкретности и формулације које нам ништа не доказују. Писац ових редова тврдио је, да с обзиром на још слабу државну власт, владика Петар I није успијевао да се његов Законик примјењује у племенима, него су племенски главари најчешће и даље сами судили по дотадашњем обичајном праву. У немогућности да средствима власти присили на поштовање Законика ради одржавања реда и мира у Црној Гори владика Петар I често се служио и клетвом, која је у ондашњим условима била и извјесни материјални чинилац принуде. Многбројни подаци из тог периода којима располажемо, а којих има довољно и у његовим посланицама, доказују да је то неоспорна чињеница. Павићевић, разумљиво, прво то негира у полемици са мном, па најзад потврђује то исто. Упућујем на странице 125—128 ове расправе, гдје о томе говори. На крају Павићевић закључује: „Тако се сигурно владика Петар I служио и својим црквеним достојанством, које је на заостале и припросте Црногорце могло да утиче и стварно је утицало у знатној мјери“ (стр. 128). Павићевић томе надовезује једно занимљиво питање: „Да ли је тачна сама тврдња (а чија је то тврдња?) да је клетва изум Петра I и још више, да ли је клетва била и његов метод изградње државне власти у Црној Гори“? Не би имало смисла одговорити директно на ово питање, поготову због тога што оно није ни постављено у форми да се тражи одговор. Али, свакако, треба нагласити да у колико ми је познато досад није нико тврдио да је клетва „изум Петра I“, па би било интересантно да нам сам Павићевић одговорне откада она потиче. Несумњиво је да се њом служио и Петар I како би што прије привикао на ред и послушност „заостале и припросте Црногорце“, како Павићевић каже у овој „историски конкретной“ формулацији. Клетва је била Петру I врло често и метод у изградњи државне власти, што се јасно види из посланица и читаве његове политичке активности.

Тако је, дакле, Павићевић схватио читаву ствар. Али он није много боље схватио ни друге догађаје из овог периода, који сачињавају најглавнији дио његове расправе. На крвну освету он

гледа искључиво из свог данашњег „угла“, а не улази у њене друштвено-економске узроке, без којих се она не може друкчије схватити, него што ју је он схватио, наиме, као „једно од највећих друштвених зала, које је умањивало отпорну снагу Црне Горе кроз вијекове“ (стр. 136). Заиста, крвна освета је била „једно од највећих друштвених зала“, али је таквом постала тек онда када је створена државна власт, која је била у могућности да помоћу суда даде задовољење повријеђеној страни. Дотада, она је била закон у бесудној земљи, чији коријен треба да тражимо у тим условима живота црногорских племена. Даље, Павићевић је врло неодређен када говори о односу Сената и главарске скупштине. Главарска скупштина је, по њему, час орган општеплеменске власти, оличење заједнице интереса свих племена, израз јединства племена, а час да пламенска скупштина није претстављала никакав орган државне власти и да уствари није имала одређених надлежности, него да их је имао само Сенат. Сенат, опет по Павићевићу, некад је чврста установа државне власти, а некад форма у упоређењу са владаром. Ми не знамо на којој етапи његова развитка мисли Павићевић кад овако тврди. Сенат је имао одређени улогу када су њим руководили Вукотић и Вучићевић, много одређенију и са више компетенција за вријеме Његошево, а у доба књаза Данила и касније, он је био само форма. Све његове етапе требало је систематскије обрадити, поготову због тога што је Павићевићу баш овај период морао бити битан у читавој расправи. Уопштене формулације, без података, овдје нам много не користе. Не користи нам ни Павићевићева тврдња да Сенат „ма колико био изграђен у једну заиста праву државну институцију, никада не би могао спровести онако јаку државну организацију, тј. никада не би могао онако снажно обуджити самовољу појединих главара и уништити самосталност племена, да није владика постао апсолутним господарем“ (стр. 237), јер је историски неконкретна. Сенат је, као што смо већ истакли, понекад био форма, али не толико у доба Његошево, колико за вријеме књаза Данила, који је успио да постане апсолутни господар.

Ово су, по нашем схватању, неки од најглавнијих недостатака у овој дисертацији Бранка Павићевића. Проблеми које је обрађивао врло су значајни и штета је што није са много више научне педантности улазио у њихову суштину. Губио се често у произвољним формулацијама, а није се довољно трудио да за све то пружи податке, без којих се не може давати сигурнији закључак. Читаву расправу је написао у типично полемичком тону, дијелећи лекције свакоме са висине некоег истакнутаг познаваоца црногорске друштвене стварности до половине прошлог вијека. Али, многи њени недостаци и грјешке чине је скромнијом него што он мисли. Пишући је са висине, он није могао да запази и неке „ситне“ грјешке, којих није мали број у овој расправи. Освр-

нућу се само на најглавније, на оне које заиста сметају читаоцу и које је било лако отстранити при мало већој пажњи.

Павићевић у навођењу архивског фонда скоро увијек гријеши, не наводи тачно гдје се он налази. Скоро сва архивска грађа коју наводи, налази се, по њему, у Државном музеју на Цетињу, а она се налази у Историском институту, Црне Горе или у Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу, одакле се и служио њом. Често мијеша „Записе“ и „Историске записе“, чиме уноси забуну. Разне Томићеве исписе који се налазе у Архиву САН не наводи прецизно, по фасцикулама, него само „Архив САН“. Погрешно наводи разне употребљене изворе и текстове, иако их цитира под наводницима. Соловјева назива Соловљев, а Ровинског Ровињски. Недовољно и нестручно наводи изворе, јер није довољно упутити само на *Старине, Споменик, Записе, Историске записе*, итд., већ треба навести ауторе и наслов чланка којим се служио. Ш редовно чита у нашим документима као Шч („...шчко, ...зашчко, ...пошччене, ...шччете), а Вук Караџић је прије сто година писао: „На нашу несрећу и на срамоту ваља ми још и то овдје казати да у овијем примјерима Ш не значи шч него шт“. Текст Законика Петра I стално цитира по издању руског путописца Попова, поред свих наших домаћих издања, па му наравно због тога овако изгледају разни прописи: „осученъ“ (осућен), „нечелю“ (нећељу), „у тучу земљу“ (у туђу земљу), „имуче“ (имуће), „мечу нама“ (међу нама), „хочели“ (хоће ли), „у такву згодуче буде“ (у такву згоду ће буде), „зачеде“ (заћеде), „сречан“ (срећан), „Брчанинъ“ (Брђанин) итд. Владику Данила стално назива „Шћепчевић“, па и у регистру, а све друге његове насљеднике „Петровић“. Тврди да није било покрета против Турака у Црној Гори у XVI вијеку (стр. 26), а из РАДА 53 (стр. 99) јасно се види да је Млетачка Република још 1518 г. „Црногорце нападнуте од Турака свестрано од своје границе одбијала“. За нашу историју је заиста новост његова тврдња да је од 1750 — 1766 г.: „Василије сам сједио на столици Цетињске митрополије“ (стр. 48). Требало би да нам одгонетне ову контрадикторност: „Занас, наравно, није од значаја чињеница што је Република у XVIII вијеку знатно сметала ослободилачку борбу Црногораца... Али било како било, битна је чињеница да су и Млетачка Република и Русија знатно помагале ослободилачку борбу Црногораца...“ (стр. 63). Није Паулић, аустриски изасланик, посјетио Црну Гору 1782 г., како он каже, (стр. 67), него средином децембра 1781 г. На једном мјесту пише да је руски двор „за себе придобио секретара владике Петра I, опата Франциска Долчија“ (стр. 69), а на другом мјесту Долчија сматра „као једног од носилаца за Русију штетне преоријентације црногорске спољне политике“ (стр. 152). Иако су сачувана два спширна извјештаја од једног учесника о борбама у Мартинићима и на Крусима 1796 г., Павићевић опет каже да „ток ових двију битака није нам детаљно познат“ (стр. 79). Није

књаз Данило увео казну „шибикање“ (а не „шипкање“, како је зове Павићевић), него је та казна уведена још 1833 године. Сва распала и изблиједјела мјеста у употријебљеним изворима, као и она мјеста која није могао прочитати, Павићевић је једноставно попуњавао тачкицама, мада су и од нестручњака многа од њих могла бити прочитана и попуњена. Често погрешно чита и употријебљене српске изворе, на пр., он пише „Браиновићи и Баице“ (стр. 180), а треба „Брајановић из Баицах“. И наведену пресуду од 1 јануара 1819 г. погрешно је прочитао (види стране 177—178). Он је прочитао „у потеру“, а треба „у Пи(пере)“, он пише „с Његуша“, а треба „с Кућиштах“, он пише „поклоне“ а треба „покорѣ“, он пише „Андрију Вујошева“, а треба „Андрију Ђошкова“ итд. Давно објављене изворе наводи као да се први пут објављују. Понекад своја мишљења и закључке подмеће другима, тако, на пр., пише о подизању једне зграде поред Манастира на Цетињу, која је названа Сионица. Уз ријеч „Сионица“ Павићевић даје ову напомену: „Ова зграда добила је назив Сионица, вјероватно због тога што су у њој одржаване дуге сједнице. Ј. Поповић, Цетиње (Цетиње и Црна Гора, 28). Когод прочита ову Павићевићеву напомену мора закључити да је Лазо Поповић у своме опису Цетиња, на 28 страни, казао да је „ова зграда добила назив Сионица вјероватно због тога што су у њој одржаване дуге сједнице“, а то уопште Поповић нигдје не каже, него је то Павићевићево „откриће“, јер је Лазо Поповић добро знао да је „Сионица“ — зграда у којој је *стајало сијено*. Није „Стега“ од 6 августа (стр. 133, 137, 184), него од 20 јуна 1796 г. Приређивач Законика Петра I није се звао Стојан (стр. 132), него Стево Петровић. Писмо Петра I (стр. 179) није датирано 27 новембра, него октобра. Јегор Ковалевић није посјетио Црну Гору 1837 г. (стр. 220), него 1838 године. Павићевић неће или не зна да прочита правилно ни већ давно штампане текстове, којима се служио. Ради илустрације наводим ово: „Говорећи о њему, руски историчар Павле Ровински у својој монографији о Петру II каже како му је Станко Стијепов једном приликом рекао да је Перо Томов „расудителни човек“. . .!? Станко Стијепов је, међутим, умро скоро тридесет година прије доласка Павла Ровинског у Црну Гору, а из мјеста на које се позива Павићевић, јасно се види да је код Ровинског цитат из Врчевићевог дјела и *Станко Стијепов је Врчевићу причао о Перу Томову*. Несхватљиво је зашто Павићевић параграфе Даниловог законика из 1855 г. цитира старим правописом, кад постоје издања тог Законика која имају транскрибовани текст.

То су само неке „ситне“ грјешке у овој Павићевићевој дисертацији, које је морао сâм исправити.